

Євген Перегуда

ДІАЛЕКТИКА СОЦІАЛЬНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНА СТЕЖКА ЗАЛЕЖНОСТІ

Проаналізовані погляди на співвідношення соціального та національного визволення теоретиків революційних партій України на зламі ХІХ – ХХ століть. Критерієм оцінки стала точка зору Михайла Грушевського про взаємообумовленість в умовах України соціального та національного визволення. Найближче до розв'язання проблеми підійшла Леся Українка, більшість інших політиків не змогла подолати теоретичні суперечності, надали пріоритету національному питанню в його етнічній інтерпретації. Вплив цього відчувається й у сучасній українській політиці.

Ключові слова : революція, соціальне визволення, національне визволення, політичні партії, соціал-демократія, націоналізм.

Evgen Pereguda. Dialectics of social and national liberation in the views of Ukrainian revolutioners at the end of XIX – beginning of XX century : historical path of dependence. The views of the main theorists of the Ukrainian revolutionary parties at the turn of the XIX and XX centuries on the correlation of social and national liberation were analyzed. The criterion of the evaluation is Mikhaylo Hrushevsky's thought about the mutual dependence of social and national liberation in the conditions of Ukraine. It was concluded that Lesya Ukrainka approached most closely to the solution of the problem, and the rest of the politicians could not overcome the theoretical contradictions, gave priority to the national question in its ethnic interpretation. This is impacting on the modern Ukrainian politics.

Key words : revolution, social liberation, national liberation, political parties, social democracy, nationalism.

Перегуда Євген Вікторович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Перебіг численних революцій на теренах України свідчить, що однією з їх проблем завжди було співвідношення соціальних та національних аспектів визволення. Їх суперечність певною мірою спекулятивна, адже національний розвій неможливий без соціального прогресу, а останній відбувається у національних формах. Але взаємозв'язок цей відтворюється не автоматично, а в ході теоретичної діяльності та політичної практики, які віддзеркалюють нетотожні соціальні інтереси.

Проблема ця актуальна й нині. Хоча Революція Гідності мала наслідком зростання національної ідентичності, це не привело до незворотної консолідації суспільства. Зростає прірва між елітами та рештою соціальних груп, знижується авторитет влади. Тому у майбутньому можливе нове, аж до революційного, загострення взаємодії соціальних та національних питань суспільного розвитку.

Розробка підходів до розв'язання проблеми неможлива без аналізу історичного досвіду революційного руху. Історіографія партій XIX – початку XX ст. досить велика. Значний внесок до неї зробили І. Курас та Ю. Левенець, інші сучасні вчені – Т. Бевз, І. Бегей, О. Висоцький, І. Гирич, В. Головченко, О. Жерноклеєв, М. Кармазіна, В. Колесник, А. Коцур, В. Кулик, А. Магурчак, С. Наумов, А. Павко, О. Рафальський, В. Солдатенко, С. Телешун, Ф. Турченко, А. Шаповал, П. Шморгун, В. Яремчук та багато ін. Але зберігаються розбіжності в оцінках партій, зокрема їх поглядах на співвідношення соціального та національного визволення. Так, І. Гирич вважає однією з причин поразки революції 1917 – 1921 рр. превалювання класового підходу над питаннями національної солідарності у українських соціал-демократів [5], натомість О. Висоцький вважає, що й есдеки, й есери надавали переваги національному питанню над соціальними [4]. Метою статті є реконструкція поглядів на вказану проблему ідеологічних лідерів українських революційних партій у 1890 – 1905 рр.

Еволюція їх поглядів відображала як «історичну стежку» суспільної думки, так й особливості розвитку України. Розвивався капіталізм, постала інтелігенція, але соціальна структура була деформована. Розвиток українських земель в Австро-Угорщині гальмувався економічною відсталістю, в Росії – феодалними

пережитками та відсталим суспільним ладом. Пануючі класи були переважно неукраїнськими. Українцями були селяни, але їх національна свідомість була іншою, ніж інтелігенції. Для другої нація була високою культурою та політикою, для перших – землею й волею, до того ж абсолютна більшість селян були неписьменими. Український робітничий клас зосереджувався у Наддніпрянщині, але був нерівномірний за регіонами й на нього впливали іноетнічні культури.

Усе це змусило свого часу М. Драгоманова визнати єдність соціальних та національних завдань революційного руху. Схожу позицію займав й М. Грушевський, згідно з яким прагнення землі й волі мотивувало потяг українців до національного визволення [3, с. 12]. Але ця теоретично правильна теза ставила складну проблему – як співвіднести ці завдання у стратегії, тактиці.

Першою модерною українською партією вважають Русько-українську радикальну партію. Її програма містила вимоги в різних сферах суспільного життя. РУРП декларувала соціал-демократичну ідеологію, кінцевою метою бачила усупільнення виробництва.

Вимоги, пов'язані з національним питанням, були виражені слабо. Стратегічні цілі включали «культурний розвиток національностей», про державну суб'єктність України не йшлося. Хоча програма містила вимогу крайової автономії, вона не була національно артикульованою. Засновник РУРП Іван Франко висловлював думку, що боротися за національні інтереси означало домогатися соціальних прав і свобод, покращення добробуту, піднесення культури й освіти українців, притім рідною мовою, що давало б змогу легше освоювати загальнолюдські знання [Цит. за : 16].

Але у партії кристалізувалася течія, що акцентувала на національному питанні. Її теоретик Юліан Бачинський вважав нації-держави етапом капіталізму, а його наслідком – економічний та культурний розвиток народу. Політичним провідником цього етапу мала бути буржуазія. Ю. Бачинський прогнозував розпад імперій, утворення української держави, яка *об'єднає соціум, витворить національну культуру* [1, с. 133–146]. Пролетаріат підтримає процес державотворення, адже завдяки інтелігенції це сприятиме націоналізації робітників, їх політичній організації.

Звідси впливала вимога автономізації Австро-Угорщини, створення української провінції. *Але було незрозуміло, хто очолить рух за національну державу, адже буржуазія була переважно неукраїнською, а в Наддніпрянщині – залежною від царату. Й чи має пролетаріат висувати власну програму в період боротьби за державність?*

Активність «младорадикалів» змусила РУРП внести зміни до програми. Згідно з ними, партія домагалась окремої «політичної території з руських частей Галичини і Буковини». Пізніше радикали конкретизували цю вимогу у перетворення імперії на «федеративний зв'язок народів» [2].

Еволюціонували й погляди І. Франка. Раніше він вважав, що незалежна держава, що визискує трудящих, не є цінністю. Тепер висунув ідею, що політична самостійність – запорука розв'язання економічних, соціальних проблем. Критикує М. Драгоманова за відсутність понять нації, автономії та за його тезу, що українська нація складається з трудящих. Франко заявляв, що відчуває себе спершу русином, а потім радикалом. Отже, великий поет не зрозумів не лише М. Драгоманова, а й М. Грушевського з його діалектикою соціального та національного визволення.

Але ідея про необхідність об'єктивації революційного руху (Франко критикував діячів, які брали участь у загальноросійських організаціях) була слушною, оскільки в Україні виявилася порушеною логіка національного відродження, сформульована М. Грохом (академічний, культурний та політичний етапи). Дії царату та австрійського уряду в економіці, культурі, освіті були недостатніми, щоб подолати відсталість, й інтелігенція мала організуватися політично, щоб здійснювати, зокрема, культурницьку роботу.

Ідея об'єктивації національного руху мотивувала й наддніпрянських діячів до створення першої партії «підросійської» України – Революційної української партії [12, с. 21–22]. Тому певною мірою закономірно, що спочатку роль її програми виконувала «Самостійна Україна» М. Міхновського, де формувалися національні цілі, але ігнорувалися завдання в економіці, соціальній сфері. Проте, прагнучи до формування модерної партії, тим більше в умовах кризи 1900 – 1903 рр. та наближення

революції, її діячі потребували наповнення програми конкретними цілями, які б залучили на їх бік маси. Більшість партії схилилась до соціал-демократії, але розкол стався через розбіжності у поглядах на національне питання. І. Гирич виокремлює три течії в РУП: «обласники», УСДРП («ортодоксальні» еседеки) та «спілчани» [5].

Лідером першої був Дмитро Антонович, у 1900 – 1903 рр. – теоретик РУП, редактор органу партії «Гасло». Його погляди були мінливими. У 1890-ті роки він багато робив для українізації та політизації студентського руху. Причиною відсталості України бачив самодержавство, а мету українського руху – створення держави. Джерелом його свідомості були й історичні студії [4].

Надалі ситуація змінилася. В імперії поширюється марксизм, діяли партії еседеків, есерів, які були конкурентами українських революціонерів. В умовах кризи та наближення революції Д. Антонович посилює соціалістичну риторичку, зазначає, що Україна як держава постане тоді, коли народ «забере у власність землю, заводи і фабрики» [21]. З 1904 р. постає новий етап його ідейної еволюції. Він стверджує, що поняття нації вигадала буржуазія, що, на думку дослідників, було викликане байдужістю мас до національного питання. Але це не означало відмови Антоновича від мети, яку він артикулював раніше. Він і тепер був переконаний, що метою руху є незалежність, критикує гасло автономії як напівзахід, але вважав необхідним винести питання за дужки програми партії, оскільки його має вирішити суспільство [9, с. 25–26].

Ці погляди торпедувались й тоді, й нині. Спробуємо зрозуміти, чому Антонович займав таку позицію. З одного боку, в умовах революції ситуація часто розвивається непрогнозовано. Заздалегідь гадати, до чого вона призведе – до незалежності чи автономії, означало займатися софістикою та обмежувати тактичний маневр. Але, з іншого, ця позиція ігнорувала те, що у модерній політиці партії не лише відображають інтереси, а й формують їх.

Лідером другої течії був Микола Порш. Він очолював організацію РУП Полтавщини, згодом – її Київську громаду та врешті Центральний комітет. У 1904 р. під його проводом було

опубліковано заяву про перехід партії на соціал-демократичні рейки та розроблено «Нарис програми РУП».

За економічними поглядами М. Порш був правовірним марксистом, вважав, що капіталізм веде до концентрації капіталу, прірви між владою та працюючими, створює умови для класової свідомості. Класова боротьба неминуче була політичною. «Нарис» визначав метою РУП республіку, містив демократичні вимоги у економічній, соціальній, політичній, культурній сферах.

А ось щодо національного питання Порш займав «опортуністичні» позиції. Він стверджував, що національний гніт однаково лягає на пролетаріат та буржуазію, шкодить формуванню класової свідомості [11, с. 32–34]. Ці тези були далекими від класичних поглядів соціал-демократії, яка складніше оцінювала механізми формування свідомості пролетаріату.

М. Порш був прихильником незалежної української держави, але вважав це справою майбутнього, натомість у практичній площині висував гасло автономії. На його думку, тоді воно було важливішим за самостійність, акцентування на якій зруйнує єдність пролетаріату. Але конституція майбутньої республіки мала проголосити право націй на відокремлення.

Щодо позиції «спілчан», то її, як й Антоновича, оцінюють не зовсім коректно. Функціонери РУП, які пізніше утворили Українську соціал-демократичну спілку, заявляли, що Україна та Росія – єдиний економіко-політичний організм, що пролетаріат України русифікований, у нього немає інших цілей, ніж у робітників інших народів, що акцентування на національному питанні ослаблює боротьбу з самодержавством, гальмує формування класової свідомості та загрожує поглинанням РУП російською соціал-демократією. Вони пропонували вилучити національне питання з програми РУП та увійти до РСДРП на правах регіональної організації. Пізніше «Спілка» влилася до РСДРП. Але це не свідчить ще про «національну зраду». Цікаво, що у роки революції «Спілка» чисельно перевищувала УСДРП. Пізніше, під час світової війни, її лідери рішуче виступили за державну незалежність.

Ми вважаємо вірогідною таку гіпотезу. З одного боку, мотивація «спілчан» могла бути аналогічною ініціаторам РУП, а

саме – об’єктивації українського руху шляхом легалізації у складі РСДРП. З іншого – так «спілчани» отримували контроль над робітниками, причому не лише етнічними українцями, а й представниками інших етнічних груп. Звичайно, це ускладнювало досягнення незалежності у майбутньому, але розширювало тактичний простір партії, враховувало ті особливості розвитку України, які визначались інтернаціональним характером капіталу. В усякому разі це виглядало реалістичніше, ніж теза М. Порша про однаковий для усіх класів національний гніт. Чисельна перевага «Спілки» над УСДРП могла свідчити про більшу далекоглядність «спілчан».

Складовою революційного руху був й націоналізм, який формувався. Об’єктом нашого дослідження є організації Наддніпрянщини – «Братство тарасівців», Українська народна партія, їх діячі, насамперед М. Міхновський.

Члени «Братства» своєю метою проголошували українську державу [19], але вважали її далекою перспективою. Як перехідний етап вони виступали за перетворення Росії на федеративну республіку.

Програма організації включала націоналізацію надр, промисловості, землі. Тобто вони були більшими соціалістами, ніж соціалістичні партії. Ідентифікувати програму «Братства» як націоналістичну дають змогу такі її особливості.

По-перше, акцентування на волі, агресії як рушіях розвитку, чинниках об’єднання нації. По-друге, відстоювання прав нації, а не класу. Але тут була й суперечність програми. Адже її соціалістичні гасла мали класовий характер. Ця суперечність пояснюється специфікою етносоціальної структури України.

По-третє, це гасло «Україна для українців». Але повністю воно звучало так: «Україна для українців, себто, що визнають себе українцями» [19]. Виходить, «братчики» керувалися концепцією політичної нації. Врешті у «Проекті Статуту» було сказано, що членом «Братства» міг бути кожен, хто співчував українській справі, не зважаючи на національність. Але тут нова суперечність, адже соціалістичні гасла пояснювались етнічним розумінням українства. Отже, у програмі «тарасівці» керувалися концептом етнічної нації, а коли йшлося про соціальну базу – політичної. В

цьому немає дивини – тактика дає більше простору для опортунізму. Але з цим не збігається четвертий чинник націоналістичної ідентифікації «Братства» – проголошення «екстремізму щодо відступників». Але хто є «відступником»? Чи були ними «братчики», які допускали автономію як перехідний етап? «Тарасівці» на це відповідають так: проміжну ціль декларувати допустимо, якщо не випускаєш кінцеву мету. Але ж досягнення проміжних цілей вимагає співробітництва з тим, хто не погоджується щодо кінцевої мети, а не «екстремізму щодо відступників».

Надалі розвиток націоналізму був пов'язаний з Миколою Міхновським, його теоретиком та організатором. Він був автором «Самостійної України». Коли лідери РУП стали шукати іншу ідеологічну нішу, він створив Українську народну партію.

Акцентовано його концепція містилась у «Десяти заповідях»: «1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жида – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї всіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до народних ідеалів. 7. Не зробися ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допомагай своєму землякові поперед усіх, держись купи. 10. Не бери собі дружини в чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами нашого народу, бо цим ти додаєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш» [13, с. 141–142].

Намагаючись надати позитивного образу Міхновському, дослідники пишуть, що гасло «Україна для українців» не означало «тільки для українців» [7, с. 492]. Дійсно, як ми бачили, у програмі

«Братства» це гасло передбачало концепцію політичної нації, але у «Декалозі» воно звучить інакше.

Отже, М. Міхновський прагнув подолати суперечності, властиві «Братству». Майбутня держава для нього – «держава одноплемінного національного змісту». На управлінські посади не могли претендувати неукраїнці [15, с. 149]. Заходи майбутнього уряду мали розрізнятися щодо етнічних груп. Так, при націоналізації землі він збирався землі поміщиків-українців викупувати, а росіян, поляків – конфісковувати.

Намагався він подолати й суперечність між соціалістичними та національними цілями. Документи УНП зберігали соціалістичні гасла (усуспільнення виробництва, 8-годинний робочий день, безкоштовну медицину тощо). Але її соціалізм відрізнявся від російської та української соціал-демократії. Розв'язання національного питання УНП бачила «порогом, через який народи вступають в ...храм соціалістичного устрою», отже, було передумовою вирішення соціальних питань.

У робочому питанні М. Міхновський пояснював це так. Робітники конкурують за робочі місця. В імперії російські та польські робітники не дозволять українцям працевлаштуватися [14, с. 140], й лише Українська держава захистить їх. Отже, у безробітті винуватим ставав не капітал, а робітники іншої національності. Саме вони, а не «своя» та навіть іноетнічна буржуазія, виходили ворогом українського пролетаріату [18, с. 90]. У майбутній державі Міхновський допускав дискримінацію робітників за етнічною ознакою [20, с. 112].

Також він прагнув вирішити суперечність, пов'язану з виділенням етапів досягнення незалежності. У «Самостійній Україні» та інших працях відсутня вказівка на те, що між тодішнім станом України та незалежністю є проміжні етапи. Про це свідчить й негативна оцінка «демократії пануючої нації» як «страшної річі для поневоленої нації» [14, с. 139]. Але, всупереч цьому, документи УНП припускали такі етапи.

Взагалі, проблема соціальних союзів залишилася невирішеною в концепції Міхновського. Її недооцінка пов'язана саме з етнічною концепцією нації, недооцінкою змін у суспільстві. М. Горелов вважає, що Міхновський не брав до уваги того, що у

Німеччині та Італії XIX століття націоналізм поєднувався з боротьбою за загальнолюдські права і свободи, які ставилися на перше місце. До того ж їх населення було переважно мононаціональним. «Ці суттєві чинники були проігноровані і національна ідея у викладі М. Міхновського не знайшла...широкого визнання серед українства» [6]. Теза про націоналізацію робітничого руху була справедлива для Європи, де трудівники добилися демократичних механізмів формування влади. Іншою була ситуація в Росії, де держава пригнічувала усі соціальні групи й нації. Тому ця теза була передчасною [18, с. 90].

Ми не лише не виключаємо слухності деяких із закидів І. Гирича на адресу УСДРП, яку він звинувачував у домінуванні класового підходу, відмові від єднання з національною буржуазією, революційності [5]. Більше того, могли б додати до цього доктринерство тощо. Але, як свідчить концепція Міхновського, навіть врахування цих зауважень не усуває суперечності між соціальним та національним визволенням, наслідком чого й стала низька популярність УНП.

Нарешті, ми не можемо оминати погляди на проблему громадського діяча та поетеси Лесі Українки. Вона майже не брала безпосередньої участі у політиці, але її твори свідчать про високий теоретичний потенціал.

Леся Українка в історіографії отримала діаметральні оцінки. Якщо у СРСР її вихваляли як революційного демократа, то Д. Донцов бачив у неї «войовничий націоналізм», що був «ціллю в собі; ...не шукав за виправданнями, ні в інтересах «поступу», ні «загалу», ні в «щасті»...» [8].

Погоджуючись з елементами цієї оцінки, з думкою про політичний модернізм Лесі Українки, ми хотіли б вказати на те, що вона найближче серед українських діячів підійшла до розуміння суті політичної діяльності та людей, яких кликала на боротьбу. Її теза про те, що свідомі робітники «не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить...», бо у всіх у них один ворог» [10], не свідчить про ігнорування національного питання. Націоналізм – це боротьба, і Леся Українка це засвідчила. Інша справа, що вона бачить проблему глибоко. Так, вона виступала за єдність українських та галицьких соціал-демократів,

але на ґрунті не лише національних інтересів, а й соціалістичних принципів [17, с. 226]. Отже, національну єдність треба наповнювати реальним змістом, чого, до речі, не вистачає сучасним політикам.

Підсумовуючи, маємо зробити висновок, що на зламі ХІХ – ХХ ст. в українській думці склалися погляди на співвідношення соціального та національного визволення, які надовго визначили стратегію й тактику визвольного руху. Найближче до вирішення цієї проблеми підійшла Леся Українка, натомість більшість тодішніх політичних сил не змогли її розв'язати, проігнорували методологічні зауваги М. Грушевського, з яких випливало, що українська нація не може існувати як недемократична та несоціальна, що в умовах України йдеться не про перевагу певних аспектів визволення, а про їх взаємообумовленість, та надали однозначного пріоритету національному питанню, причому в його етнічній інтерпретації, поступившись проблемою змістовного наповнення національного життя, а відтак збивалися на доктринерство. Цей історичний спадок відчувається й у діяльності сучасних політичних сил.

1. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй // Націоналізм: Антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. С. 133–146.

2. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ: Основні цінності, 2001. 256 с.

3. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ: Веселка, 1992. 550 с.

4. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід поразок і перемог. Київ: Основні цінності, 2004. 272 с. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Vysotskyi_Oleksandr/Ukrainski_sotsial-demokraty_-ta_esery_dosvid_peremoh_i_porazok.pdf.

5. Гирич І. Українські есдеки: між національним і класовим вибором // Український археографічний щорічник. 2011. Т. 15. С. 522–576. URL: <http://www.i-hyrych.name/History/UkrSocialDemocracy.html>.

6. Горелов М. Націократичні концепції // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r02.htm>.

7. Деревінський В. Ф. Міхновський Микола // Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 490 – 493.

8. Донцов Д. Поетка українського Рісорджименто : Національна ідеологія Лесі Українки. URL: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/-Risorgimento/NationalIdeology.html>.

9. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ. 1992. № 3. С. 23–31.

10. Леся Українка. Додаток від впорядника до українського перекладу книжечки «Хто з чого жие». URL: <http://www.l-ukrainka.name/uk/-Publicistics/VidVporjadchuka.html>.

11. Магурчак А. Національне питання в теоретичній та практичній діяльності Миколи Порша // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Сер. «Історія». 2005. Вип. 80–81. С. 32–34.

12. Мірчук П. Микола Міхновський : Апостол української державності. Філадельфія: Б. в., 1960. 136 с.

13. Міхновський М. X заповідей УНП // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія. / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 141–142.

14. Міхновський М. Робітничка справа в програмі Української Народної партії // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія. / за ред. О. І. Семківа. Львів : Світ, 1996. С. 138 – 141.

15. Міхновський М. Самостійна Україна / Націоналізм : Антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 147 – -158.

16. Нахлік Є. Іван Франко і радикальна партія. URL: <http://zbruc.eu/node/52402>.

17. Перегуда Є. В. Політична думка на зламі XIX – XX століть // Історія політичної думки України : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів : Новий Світ-2000, 2017. С. 216 – 239.

18. Перегуда Є. В. Теоретичні суперечності як «родимі плями» українського націоналізму (кінець XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. № 12. С. 89–92.

19. Програма Братства Тарасівців (основні положення). URL: <http://constituanta.blogspot.com/2011/07/profession-de-foi-1893.html>.

20. Українська Народна партія і національне питання // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : Документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. В 3 т. – Б. м. : Сучасність, 1983. Т. 1. С. 110 – 113.

21. Шаповал А. Становлення Дмитра Антоновича як вченого. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Shapoval_Andrii/Stanovlennia_Dmytra_Antonovycha_i_ak_vchenoho.pdf.